

CRETA ROMANA E PROTOBIZANTINA

In copertina: l'altare di Gortina al *Theos Hypsistos*.

CRETA ROMANA E PROTOBIZANTINA

ATTI DEL CONGRESSO INTERNAZIONALE

(Iraklion, 23-30 settembre 2000)

UNIVERSITA' di BOLOGNA	
DIPARTIMENTO di ARCHEOLOGIA	
Inv. N°	18895
Buono N°	24094
del	19/4/2006

I presenti volumi sono stati realizzati con il contributo della Presidenza del CNR
e dell'associazione Amici della Scuola Archeologica Italiana di Atene.

CRETA ROMANA E PROTOBIZANTINA

BOTTEGA D'ERASMO
ALDO AUSILIO EDITORE IN PADOVA

2004

Congresso internazionale organizzato dalla
SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

Iraklion, 23-30 settembre 2000

Sotto il patrocinio di:
Ministero della Cultura (Grecia),
Ministero degli Affari Esteri (Italia),
Ministero per i Beni e le Attività Culturali (Italia),
Ministero dell'Università e della Ricerca Scientifica e Tecnologica (Italia)

COMITATO D'ONORE

Στυλιανός Αλεξίου
Παναγιώτης Βοκοτόπουλος
Γεώργιος Δοντάς
Giovanni Pugliese Carratelli
Μιχαήλ Σακελλαρίου
Henri van Effenterre

COMITATO SCIENTIFICO

Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη
Μιχάλης Ανδριανάκης
Martha W. Baldwin Bouskey
Antonino Di Vita
Πέτρος Θέμελης
Αλεξάνδρα Καρέτσου
Εμμανουήλ Μπορμπουδάκης
Νικόλαος Παπαδάκης
Joyce Reynolds
Jean Pierre Sadini
Άγγελος Χανιώτης

SEGRETERIA

Ιλαρία Συμακάκη

Redazione a cura di Monica Livadiotti e Ilaria Simiakaki
Progetto grafico di Monica Livadiotti

SOMMARIO

VOLUME I

<i>Presentazione</i> (A. DI VITA)	p. XV
<i>Margherita Guarducci e Creta</i> (M.L. LAZZARINI)	XXVII
<i>Abbreviazioni</i>	XXXI

STORIA - EPIGRAFIA

L. BRACCESI, <i>Creta nella letteratura augustea</i>	p. 3
M. DI BRANCO, <i>Pellegrinaggi a Creta. Tradizioni e culti cretesi in epoca tardoantica</i>	7
D. VIVIERS, <i>Rome face aux cités crétoises: trafics insulaires et organisation de la province</i>	17
H. SONNABEND, <i>Roman Rule and Cretan Identity. The Impact on Society and Culture</i>	25
M. PAGANO, <i>Rapporti fra la Campania e Creta in epoca romana</i>	29
M.W. BALDWIN BOWSKY, <i>From Traders to Landowners: Acculturation in Roman Gortyn</i>	33
M.R. CATAUDELLA, <i>Roma, Creta e Cirene in un passo di Eutropio (6, 11)</i>	49
F. GHINATTI, <i>L'epigrafia della koiné</i>	57
A. CHANIOTIS, <i>From Communal Spirit to Individuality: The Epigraphic Habit in Hellenistic and Roman Crete</i>	75
A. MARTINEZ, <i>Η οὐτιζή Κρήτι κατά τη ρωμαϊκή εποχή μέσα από τις επιγραφικές μαρτυρίες</i>	89
Γ.Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Pecunia Sacra Deae Dictynnae: τα μιλάρια από τη Βιράν Επισκοπή και το Ροδωπού και άλλες επιγραφικές μαρτυρίες</i>	95
A. MAGNELLI, <i>Note di lettura relative ai frammenti iscritti del Portico del cd. Sebasteo di Gortina</i>	109
M. GIRONE, <i>Dediche votive cretesi</i>	119
D. MAZZOLENI, <i>Osservazioni sulle iscrizioni cristiane di Creta</i>	131
A. DUNN, <i>A Byzantine fiscal official's seal from Knossos excavations and the archaeology of the dark-age cities</i>	139
G. MANGANARO, <i>Fibbie bizantine a Creta e paralleli in Sicilia</i>	147
L. GASPERINI, <i>Le iscrizioni gortinie di età tardo-antica e protobizantina</i>	157

NUMISMATICA - SFRAGISTICA

M. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, <i>Η κρητική νομισματοκοπία στα ρωμαϊκά χρόνια: τύποι - συμβολισμός</i>	p. 165
N. ΜΕΤΕΝΙΔΗΣ, <i>Από τη δραχμή στο δηράριο: βάση και μετάβαση του κρητικού νομισματικού συστήματος</i>	171
S. GARRAFFO, <i>Problemi della circolazione monetaria a Gortina in età romana e protobizantina</i>	181
Κ. ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Νομισματική ιστορία της ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής Κρήτης (67 π.Χ. - 827 μ.Χ.): testimonia et desiderata</i>	193
A. ΜΟΥΣΤΑΚΑ, <i>Λαττωλιόλοθοι από το Ιδαίο Άντρο</i>	225

SOMMARIO

VOLUME II

CITTÀ E TERRITORIO

G. ALTAMORE, <i>Ville e edifici-laboratorio sui litorali cretesi: architettura, paesaggio e attività produttive</i>	p. 257
B.J. HAYDEN, <i>The Roman Period in the Irokastro Area, Eastern Crete: Settlement Pattern, Sites, and Subsistence</i>	269
S. PATON, <i>The Villa Dionysos, Knossos: recent work</i>	281
K.A. WARDLE, <i>Knossos in the 2nd and early 3rd century AD: results of recent excavations</i>	286
Λ. ΧΑΝΙΩΤΑΚΗ-ΣΤΑΡΙΔΑ, Μ. ΜΑΡΗ, <i>Παλαιοχριστιανική Χερρόνησος (4^{ος} -7^{ος} αι. μ. Χ.)</i>	287
Ε. ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ, <i>Νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων στην Αργυρούπολη Ρεθύμνης</i>	301
Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ, Γ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΣ, <i>Ρωμαϊκή Απτέρα. Μια πρώτη προσέγγιση</i>	313
Σ.Ν. ΜΑΔΕΡΑΚΗΣ, <i>Παρατηρήσεις σε τάφους της αρχαίας Ελύρου (Επαρχία Σελίνου του Νομού Χανίων)</i>	335
Σ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, Γ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΣ, Χ. ΦΡΑΓΚΟΝΙΚΟΛΑΚΗ, <i>Η αρχαία Κίσαμος και η πολεοδομική της οργάνωση</i>	355
Ν. ΠΑΤΕΡΑΚΗΣ, <i>Ανασκαφή εργαστηριακού χώρου στον Πύργο Κισάμου</i>	375
Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, <i>Το παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Κισάμου</i>	383
Α. ΚΟΣΣΥΒΑ, Γ. ΜΟΣΧΟΒΗ, Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, <i>Επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. Ενδείξεις για τη ρωμαϊκή και την πρωτοβυζαντινή κατάληψη του χώρου</i>	397
Π. ΔΡΟΣΙΝΟΥ, <i>Εγκατάσταση ελαιοπιεστηρίου των ρωμαϊκών χρόνων στη νήσο Γαύδο</i>	415
Σ.Κ. ΣΤΕΙΡΟΣ, Σ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Σ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, <i>Καταστροφή των κρητικών πόλεων το 365 μ.Χ.</i>	427
Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, <i>Υστερορωμαϊκή - Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, τομέας Ι</i>	445
A. DI VITA, <i>Gortina. Archeologia e storia di una città antica</i>	459
V. LA ROSA, E.C. PORTALE, <i>Per la Festòs di età romana e protobizantina</i>	477
M. MELFI, <i>Il santuario di Lebena e la rinascita del culto di Asclepio nel II sec. d.C.</i>	515
N. ALLEGRO, <i>Gortina al momento della conquista romana: il dato archeologico</i>	531
M. RICCIARDI, <i>Ricerche topografiche per la carta archeologica di Gortina</i>	539
R. PERNA, <i>L'Acropoli di Gortina in età romana e protobizantina</i>	545
P. BARRESI, <i>Gortina: la sistemazione del teatro all'acropoli in età severiana</i>	557
F. LIPPOLIS, <i>Lo stadio di Gortina</i>	573
G. PUCCI, <i>Lo stadio di Gortina. Indagini geomagnetiche</i>	599
M.A RIZZO, <i>L'altare di Gortina al Theos Hypsistos</i>	603
Ε. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ, <i>Ανασκαφή Μητροπόλης</i>	617
R. FARIOLI CAMPANATI, <i>La basilica di Mitropolis a Gortina: tipologia e articolazione degli spazi liturgici</i>	637
M. RICCIARDI, <i>La basilica e la rotonda di Mitropolis: primi saggi di restituzione</i>	651
J.-P. SODINI, <i>La naissance de l'habitat médiéval en Méditerranée byzantine: le cas de Gortyne</i>	669

SOMMARIO

VOLUME III

Tomo 1

ARCHITETTURA

A. ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, <i>Ρωμαϊκά μνηστωλεία Κνωσού και Γόρτυνας</i>	p. 699
G. MONTALI, <i>Il grande teatro romano di Gortina</i>	709
G. ROCCO, <i>Primi risultati di uno studio architettonico del tempio del Pretorio di Gortina</i>	725
M. LIVADIOTTI ROCCO, <i>Criteri di datazione delle murature di età romana a Gortina: confronti con altre aree di Creta</i>	739
G.W.M. HARRISON, <i>Organization of dwelling space in Roman Crete: the disiecta membra of cities</i>	751
P. PENSABENE, L. LAZZARINI, <i>Marmi, pietre colorate e maestranze a Creta in età imperiale</i>	763
W. BOWDEN, <i>Epirus and Crete: architectural interaction in late antiquity</i>	787
G. ORTOLANI, <i>La fortificazione bizantina sull'acropoli di Gortina</i>	801
I. Δ. ΒΑΡΑΛΗΣ, <i>Παρατηρήσεις στην παλαιοχριστιανική ναοδομία της Κρήτης</i>	813
I. ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, <i>Τα βαπτιστήρια της Κρήτης και η τελετή του μυστηρίου του βαπτίσματος κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους (4^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.)</i>	839
L. DONATI, <i>La basilica di Lendas e gli insediamenti bizantini dell'isola di Creta</i>	851
S.A. CURUNI, <i>Studio e conservazione delle memorie paleocristiane a Creta</i>	865

CERAMICA

E. ΜΠΑΝΟΥ, <i>Η ελληνορωμαϊκή Κνωσός μετά τις ανασκαφές των ετών 1996-1998: στοιχεία από την κεραμική και την τοπογραφία</i>	p. 879
J.W. HAYES, <i>Early Christian pottery from the University of Crete site, at Knossos</i>	908
Θ. ΚΑΛΠΑΞΗΣ, <i>Σχετικά με την εγκατάλειψη ενός αρχαίου κτηρίου στην ακρόπολη της αρχαίας Ελεύθερνας</i>	908
A. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, <i>Ελεύθερνα: ένα σύνολο κεραμικής του 4^{ου} αι. μ.Χ.</i>	909
CH. VOGT, <i>Echanges et economie proto-byzantines d'Eleutherna d'après les temoins ceramiques</i>	923
Π. ΣΑΠΟΥΝΑ, <i>Ταυροκαθάψια σε ρωμαϊκούς λύχνους. Μινωική παράδοση ή τυχαία αντιγραφή;</i>	945
I. ROMEO, E.C. PORTALE, <i>Gortina ed il commercio mediterraneo: le anfore da trasporto tra l'età di Augusto e la conquista araba</i>	959
P. RENDINI, <i>Spatheia: tipologia e loro impiego a Gortina</i>	975
M. ALBERTOCCHI, <i>Vasellame da mensa in ceramica comune in epoca tardoantica a Gortina</i>	989
E. VITALE MAGNELLI, <i>Aspetti della produzione ceramica a Gortina in epoca protobizantina: il vasellame da mensa dipinto</i>	1001
M. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Παλαιοχριστιανική κεραμική της αρχαίας Ιτάνου</i>	1013
A. MARANGOU, <i>Alexandrie: une destination pour le vin crétois</i>	1029

SOMMARIO

VOLUME III

Tomos 2

SCULTURA

Π. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, <i>Ο τύπος του θεωραγοφόρου και η εικονογραφία των ρωμαίων αυτοκρατόρων στην Κρήτη</i>	p.	1049
Μ. ΔΑΓΟΓΙΑΝΝΗ-ΓΕΩΡΓΙΑΚΑΚΟΥ, <i>Γλυπτές «ειζόνες» από τη Χερσόνησο</i>		1065
E. VASSILIKΑ, <i>A new Egyptian god in Roman Crete</i>		1083
X. B. ΚΡΙΤΣΑΣ, <i>Ρωμαϊκό επιτύμβιο ανάγλυφο από την περιοχή Τυμπαζίου-Γόρτυνας</i>		1089
K. SPORN, <i>Pan- und Nymphenreliefs auf Kreta</i>		1103
J. PAPADOPOULOS, <i>Mense in marmo e trapezofori a Creta: nuove testimonianze</i>		1121
I. BALDINI LIPPOLIS, <i>La basilica di Mitropolis: problemi di scultura architettonica</i>		1133
Appendice: F. CUOZZO, <i>Nota tecnica: test di pulitura di un frammento di capitello corinzio in marmo dorato</i>		1146
X. ΤΣΙΓΩΝΑΚΗ, <i>Εισηγμένα αρχιτεκτονικά γλυπτά και τοπικά εργαστήρια στην πρωτοβυζαντινή Κρήτη</i>		1147

MOSAICI

A.-M. GUIMIER-SORBETS, <i>Les mosaïques de Crète et d'Alexandrie: rapports et influences</i>	p.	1163
R. SWEETMAN, <i>The Mosaics of Roman and Early Christian Knossos: interpreting their contexts and workshop production</i>		1173

VETRI - BRONZI

G.D. DE TOMMASO, M. STERNINI, <i>Aspetti della produzione vetraria a Gortina</i>	p.	1189
B. BESSI, <i>Due capsule bronze da Gortina e da Sabratha: portasiigilli o amuleti?</i>		1193
N. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, <i>Πρωτοβυζαντινές πόρπες. Νέα στοιχεία για τη χρονολόγηση και την ερμηνεία της παρουσίας τους στην Κρήτη κατά την περίοδο των "Σζοτενών χρόνων"</i>		1204

PALEOBIOLOGIA - ARCHEOMETRIA

P.A. PIRAZZOLI, <i>Tremblements de terre et mouvements verticaux du sol en Crète à l'époque romaine et protobyzantine</i>	p.	1207
CH. BOURBOU, <i>Protobyzantine Eleutherna: beyond archaeological and textual evidence. The study of human skeletal remains</i>		1217
E. CARNIERI, <i>Attività masticatoria e para masticatoria di un campione umano tardo antico rinvenuto in tombe dell'area di Gortina (Haghiot Deká, Creta): indagini al microscopio delle superfici dentarie</i>		1233
F. MALLEGNI, F. BARTOLI, <i>Analisi paleonutrizionali sul campione umano tardo antico rinvenuto a Mitropoli (Gortina) mediante spettroscopia ad assorbimento atomico</i>		1239
L. LAZZARINI, <i>Il marmo e i "porolithoi" di Gortina (Creta): cave e caratterizzazione petrografico-geochimica</i>		1247

Tavole a colori in busta fuori testo

CRETA ROMANA E PROTOBIZANTINA